

VENCZEL JÓZSEF

DEMOGRÁFIAI GONDOK A TÁRSADALOMKUTATÁSBAN

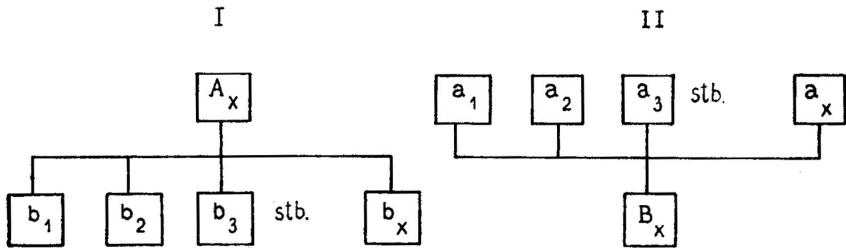
A Korunk júliusi számában közölt csákiigorbói adatok szemléletesen mutatják, hogy a társadalmi mozgásjelenségek konkrét vizsgálata nem nélkülözheti a mobilitás sodrába került családok helyzetének és helyzetváltozásainak kimerítő áttekintését. Egy olyan kutatás, amelynek homlokterében a területi és társadalmi mozgékonyság tényei állanak, óhatatlanul a „demográfiai alap kiszélesítése”-nek gondjával, a népesség-rekonstrukció problémáival kerül szembe.

Az egyetemi Szociológiai Laboratórium csákiigorbói kísérlete a népesség-kiegészítés módszertani problémáját azzal oldja meg, hogy a vándorlást és átrétegződést — mint változtató tényezőket — abban a teljes népességi struktúrában tárgyalja, amelyben ezek eredendően érvényesülnek. A lakó- és munkahely szerint szétszórta családoknak és családtagoknak bemutatott egységes nyilvántartási rendszere nemcsak áttekinthető kép a nemzedékek „mobil” készségéről és tényleges mobilitásáról, hanem azoknak a számításoknak az alapja is, amelyekben a megfigyelt „mozgékony” csoportok a helybenlakó és elvándorolt keresők összességéhez viszonyulnak. A családnépességek eredeti állapotait helyreállító **származásrendi rekonstrukció** lényegileg nem más, mint fejlődési tényeket tükröző tapasztalati modell, melyet a helybenlakók többségének inkább tehetetlenségre mutató „mozdulatlansága” és az elvándoroltaknak mindig kényszerű, de csak részben irányítható „mozgása” — dialektikus határértékekben — jellemez. (A helyi 65,5%-os és a modellszerű 44,6%-os agrármutató az otthoni korlátozott és az elvándorlás útján másutt megtalált kedvező lehetőségek eltérését jelzi, és arra utal, hogy „a helybenlakó népesség alakulását a mind nagyobb mérvű migrációs mozgékonyosság és az elég lassú ütemű átrétegződés ellentett ritmusa határozza meg”.)

A népesség-rekonstrukció változatai

A felvetett módszertani probléma gondolatmenetét kiegészítve, az érdeklődő olvasók figyelmét arra kell felhívunk, hogy a népességi keret bővítésének hasonló szerepe van akkor is, ha a mobilitás tényeit nem az „indulás”, hanem az „érkezés” felől közelíti meg. A csákiigorbói anyagban a „leszármazási (nemzetségi) táblák” rendszere szétszórta családokat vesz számba; ám, családdemográfiai szempontból, nem kisebb értékű a különböző munkahelyeken vagy iskolákban **tömörülő** „mobil” elemek családi összefüggéseinek kiderítése. A kétféle népesség-kiegészítés — vázaltszerűen — egymásnak mintegy tükörképe, s lényegileg azonos funkciójú nemzedéki (A és B) adatsorokat eredményez. A leszármazási (nemzetségi) rekonstrukció (I) a kirajzó település családi struktúráiból indul ki (A_x), s a leszármazotaknak periódusonként beálló státusz-változásait állapítja meg ($b_1, b_2, b_3, \dots, b_x$), hasonló, de fordított menet a másik rekonstrukció (II), amely a mobilitás szempontjából tipikus szervezeti vagy intézményi struktúra népességét veszi számba (B_x); és ezt egészíti ki azoknak a családoknak adataival, amelyekből a számba vett — munkavállaló vagy tanuló — egyének származnak ($a_1, a_2, a_3, \dots, a_x$).

**A SZÁRMAZÁSRENDI (NEMZETSEGI ÉS ÖSSZETETT CSALÁDNÉPESSÉGI)
 REKONSTRUKCIÓ VÁZLATA**

Az egyszerű származásrendi modell (I) konkrét megfelelője mindig — bármely nemzedéki szinten — egy teljes **családi rendszer**, amelyben a rekonstrukció mindazokra vonatkozik, akik kiléptek a család köréből (függetlenül attól, hogy egyidejűleg a mobilitásba „belépők”-nek számítanak-e). Ha a házassafelekből álló szűkebb családmag teljes és „közvetlenül számba vehető”, a családnépesség kiegészítése a leszármazottak sorára szorítkozik. Ha a családnépességből közvetlenül csak a leszármazottak egyike-másika vehető számba, a rekonstrukció a családmaggal kezdődik. Megeshetik — ha a család kihalt vagy a tagok maradék nélkül elvándoroltak —, hogy az egész rendszert rekonstruálni kell.

Az **összetett családnépességi rekonstrukció** (II) helye egy üzem, műhely, hivatal, szolgáltatási egység, esetleg lakótelepi részleg, de különösképpen közép- és felsőfokú tanintézetek, illetve ezekben egy-két osztály (évfolyam). Az itt számba vett tagok (B_x) a szakirodalomban mobilitásból „kilépők”-nek minősülnek. „Belépés” szerint ezek különböző helységekből, társadalmi környezetből származnak. Az „indulás”-ra jellemző családi szituációkat a tagok szüleire és testvéreire vonatkozó adatgyűjtés adja.

Mindkét rendszerben a kutató nyomon követi a családtagok életútját, s figyelemmel kíséri a rövidebb és hosszabb lejáratú vándorlások, a családalapítással kapcsolatos ki- és beköltözések, a munkavállalások és szakképesítések során előálló mozgásokat. Az adatok nagy vonalakban jellemzik az egymást követő nemzedékek termékenységét, élettartamát és reprodukív képességét is, de mindenekelőtt a strukturális átalakulást — összefüggésben a szakmák és foglalkozások differenciálódásával.

Családdemográfiai kutatási program

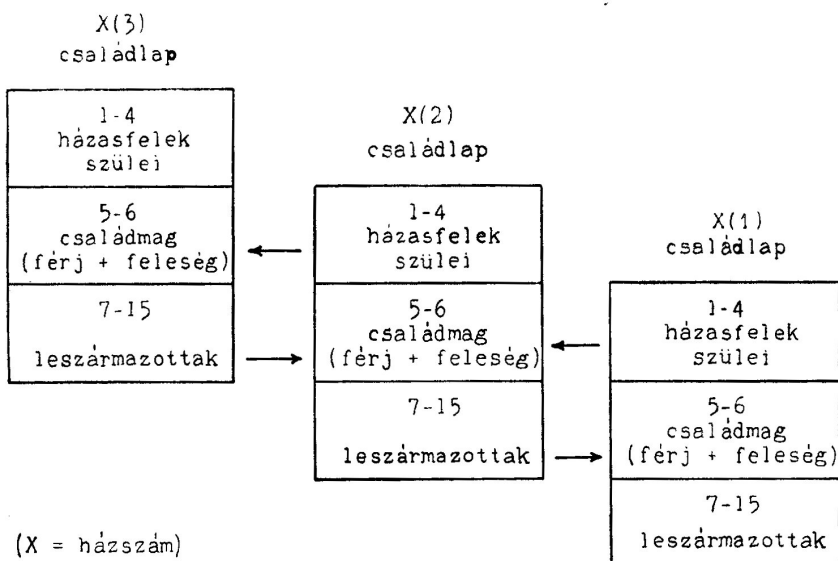
A népesség-rekonstrukció mint a társadalomkutatásban igényelt adatszerzési eljárás — elvileg — csak abban különbözik az „állapotokat leíró” népességi és a „népmozgalmat mérlegelő” népesedési statisztikától, hogy **közvetett** információkra támaszkodik. Tárnya mindig olyan társadalmi helyzet vagy változás, amelynek jellemzésére a statisztikai tájékozódás forrásai (népösszeírások, népmozgalmi statisztikák) nem kielégítőek, illetve a közvetlen adatszerzés — elhalálozás, vándorlás vagy más nyomós oknál fogva — megoldhatatlan. Tartalmilag nincs — és nem is lehet — különbség a népesség-kiegészítés és a népességi-népesedési statisztika között. Mindkét

rekonstrukciós eljárással **népszámlálás jellegű törzsanyag** keletkezik, mégpedig olyan, amely egyben **népmozgalmi adatközlés** is.

A leszármazási rekonstrukció családlapja — akárcsak a családnépességi kiegészítést eszközölő személyi lap — elsősorban a **családdemográfia** követelményeihez igazodik: rögzíti a házasságkötés, válás, özvegyülés dátumait, megadja — a szülők és a gyermekek (testvérek) kimutatásában — a családstruktúrát, a tagok társadalmi-gazdasági helyzetének, műveltségi szintjének jellemző adatait, s ezektől függően a háztartás típusjegyeit. A nemzedéki szinteken elrendezett tájékoztató anyag részletezi mind a strukturális demográfiát illető adatokat (nem, életkor, családi állapot, iskolai végzettség, tanult szakma, foglalkozás), mind a népesedési (a születésekre, termékenységre, halandóságra vonatkozó) információkat, és — külön figyelemmel — a migrációs eseményeket.

A többlapos nemzetségtáblához tartozó minden egyes **generációs családlap** háromosztatú, részenként személyi adatok lejegyzésére szánt, több rovatból álló olyan űrlap, amelyet a tájékoztató család házszáma — mint azonosító jegy — kapcsol össze.

A GENERÁCIÓS CSALÁDLAPOK (NEMZETSÉGTÁBLA) MINTÁJA

Az első információ-sor (négy rovatban) a házasfelek szüleire utal (azok házszámával, ha a rájuk vonatkozó adatok tőlük közvetlenül megszerezhetők, illetve családlap-sorszámával, ha a közvetett adatszerzés esete forog fenn, s róluk — a tájékoztató családnál — rekonstrukciós családlap készül).

A soron következő két rovat (5—6) a szűkebb **családmag** (a házasságok) adatait tartalmazza közvetlen vagy közvetett tájékoztatás alapján.

A leszármazottaknak fenntartott rovatok (7—15) közvetlen vagy közvetett információs anyaga részletező, ha nem házasságleszármazottakról van szó. Ha a leszármazott házasság, elvált vagy özvegy, csak utalás történik az adatokat részletező külön családlapra.

(Üzemi-intézményi-iskolai kutatásban, amikor a kiegészítés csak az **elbocsátó család** népességére vonatkozik, a szülők és a testvérek adatainak részletezése személyi lapon történik. Ha az alkalmazott egyén házasság, elvált vagy özvegy, a házasságtársra és gyermekekre is kiterő — közvetlen és részletező — információk családlapra kerülnek.)

Mind a család-, mind a személyi lap rovataiban — részletezés esetén — a következő adatokra kerül sor:

- a) név
- b) szülőhely, születési év, illetve a halálozás éve
- c) családi állapot; házasságkötés, válás, özvegyülés éve
- d) iskolai végzettség; szakképesítés megnevezése
- e) utolsó foglalkozás és munkahely
- f) utolsó lakhely
- g) a „migrációs”-jelleg meghatározása vándorlási és foglalkozási menetrend alapján. (Ez a „menetrend” — mint csatolt személyi lap — minden egyes lakó- vagy munkahelyváltoztatás, vándorlási vagy foglalkozási helyzetváltozás esetén időrendi felsorolásban megadja az esemény dátumát és tartamát, az esemény helyét, migrációs jellegét és státusvonatkozását.)

A népesség-rekonstrukció forrásai

A társadalmi származás és a „kilépési mobilitás” jellemzésére irányuló munkahelyi vagy iskolai adatgyűjtés — mint a testvéreket is magába foglaló családnépességi rekonstrukció — mindig a kiválasztott (reprezentatív jellegű) alkalmazott- vagy tanuló-csoport tagjaitól nyert **személyes információkra** támaszkodik. A teljes családi rendszerek leszármazási (nemzetségi) rekonstrukciójában az információs törzsanyag már nemcsak a kutatásba bevont egyének saját, hanem a tájékoztató családtagok egymást kiegészítő **kollektív emlékezetére** is számít. A mobilitás bonyolult viszonyai között a népesség-rekonstrukció végső fokon az **anyakönyvek** (esetenként irattárakban elfekvő **családkönyvek**) felhasználásától is függ; ezek nemcsak pontosabb naptári adatokkal gazdagítják a nemzetségábrát, hanem azzal is, hogy a régebbi nemzedékek sok, már elfelejtett tagjára hívják fel a kutatók figyelmét.

Az állandóan változó népességstruktúrákat előállító adatgyűjtés akkor jut a legtöbb eredményhez, ha a járható utak mindegyikét befutja. De a népmozgalmi (születési, házassági és halálozási) dokumentumok kiaknázhatóságával kapcsolatban szükséges annak szem előtt tartása, hogy az anyakönyvi adatok még a legjobb esetben sem biztosítják a közölt hétpontos kutatási program információs alapját. Az anyakönyvek adatszolgáltatása célirányultan korlátozott, a tulajdonképpeni népmozgalmi eseményeken túl csak időszakosan vagy elvétve, s akkor sem kielégítő megfogalmazással adnak társadalmi helyzetekre (például foglalkozásra, iskolai végzettségre) vonatkozó érdemleges felvilágosításokat. Már maga az anyakönyvezési rendszer is megoldhatatlan nehézségeket támaszt a népesség-rekonstrukció szem-

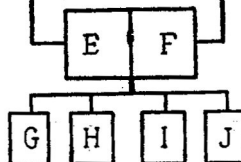
pontjából. A születési anyakönyvnek az a rendeltetése, hogy a helybenszülöttekről adjon tájékoztatást, s a halálozási anyakönyvnek is természetesen helyi jellege van; a vándorlásokra (be- és elköltözésekre) csak hézagosan utalnak azok a bejegyzések, amelyek a születési anyakönyvben **ex offo** közlik a máshol megkötött házasság vagy kimondott válás, illetve az idegenben történt elhalálozás tényét és időpontját.

Az anyakönyvi információt általában az jellemzi, hogy a vándormozgalom tüzetes ismerete nélkül — nemegyszer az esetek többségében — már alapfokon, a **családfák** szerkesztésekor is elégtelennek bizonyul. Tanulságos példákban gazdag adattárainkból éppen csak utalunk egy tipikusan „anyakönyvi információ-hiányos” családfára:

I. a házastársak szülei:

II. a szűkebb családmag:

III. a leszármazottak:

Az öreg szülők egyike (D) a községben született, de idegenbe ment férjhez. Később férjével (C) és gyermekeivel együtt visszatér a családi örökségbe. Férjét itt temeti el, s özvegyül él a családi házban. Nagybik leánya (F) is idegenbe megy férjhez, de a fiatalok rövidesen az öregekhez költöznek, s két nagybik gyermekük (G és H) születésekor a községben laknak. A második gyermek születése és gyors halála után nemsokára egy munkatelepre mennek, s véglegesen ott telepsznek meg. A községben való tartózkodásuk idején velük lakik a férfi (E) megözvegyült édesanyja (B), aki itt a községben van eltemetve. A két nagybik gyermek közül a kisebb (H) röviddel a születése után meghalt, a másik (G) a szülők új lakhelyén házasodott. A másutt született gyermekek közül a nagybik (I) a nagyszülők házában halt meg zsenge gyermekkorban, a kisebbikről (J) nincs adat.

Az anyakönyvek — főrovati vagy kiegészítő bejegyzéssel — az alapinformációk közül megadják — a legkisebb gyermek kivételével — mindnek a nevét, háromnak születési évét, másik ötnak az életkorát s e nyolcnak születési helyét is; a házasodás időpontja csak két esetben ismert; ötről tudott az elhalálozás, de a másik öt életrajza bizonytalan marad. Az öregasszony (D) információi nélkül az I. és III. nemzedék között — a családnév nagy gyakorisága miatt — még kikövetkeztető kapcsolatot sem lehetne létesíteni; természetesen, az anyakönyvekre hagykozva, a családtagok területi mozgásai is homályban maradnának.

A tapasztalat arra biztat, hogy a társadalomkutatási népességrajzban hangsúlyozzuk a közvetlen és közvetett, a szóbeli és írott információ párhuzamos, egymást kiegészítő szerepkörét s annak szükségességét, hogy a tájékozódás különböző lehetőségeivel **egyszerre** éljünk. A kollektív memória kihagyásait az anyakönyvi adattárak mozgósításával, a dokumentumok adatfolytonosságának töréseit a családnépességek informatív úton eszközölt kiegészítésével kell pótolni. A nemzedékek rekonstrukcióját — a „mobil” népességekre irányuló szociológiai kutatás alapján — csak a demográfiai források egyenlő mértékben intenzív felhasználásával és kimerítésével lehet kielégítő fokon biztosítani.

Nemzedéki áttekintés — kohorsz-funkció

A családok és a családnépesség kiegészítése súlypontosan a nemzedékek teljes áttekintésére és ezzel a nemzedékközi viszonyok szabatos megállapítására irányul. Legyen szó nemzeti vagy más családnépességi rekonstrukcióról, a kutatás azonos szempontok szerint méri — nemzedéken belül és az előző nemzedékhez viszonyítva — a mozgás-eszközölte változásokat. Így az **intergenerációs** (nemzedékközi) **vizsgálódás** tisztázza, hogy a szülők és a leszármazottak milyen arányban tartoznak azonos vagy különböző társadalmi rétegekhez. Viszont az idősebb és fiatalabb testvérek azonos, hasonló vagy nagyon is különböző családi és foglalkozási adatainak áttekintése — mint **intragenerációs** (nemzedéken belüli) **tájékozódás** — megállapítja a vándorlásos kísérletek gyakorlatosságát, a rétegváltás intenzitását, a „társadalmi tér”-ben megtett út „gyorsaságát”-t.

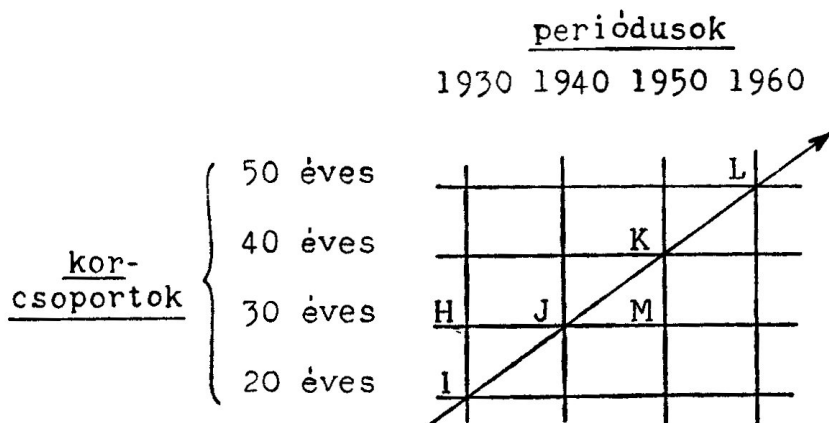
Ezekben a műveletekben annak a tapasztalati ténynek statisztikai értékeléséről van szó, amely szerint két nemzedék társadalmi helyzetét (leegyszerűsítve) a foglalkozási hovatarozásnak, a munkamegosztásban betöltött szerepnek — nemzedékenként különböző — számszerű és rangsorolt aránya határozza meg. (A kolozsvári Tehnofrig iskolaközpontban végzett képviselői mintafelvétel szerint a tanulók családjaiban a munkás-arány — egyik nemzedékről a másikra — nemcsak globálisan növekszik 40-ről 49 százalékra, hanem még inkább minősített voltában. A munkáskategóriákba tartozó szülőknek csak 2/5-e volt szakképzett, a munkásnak számító nagyobb testvérek kiegészítő népességében viszont ugyanez az arány már 4/5.)

Az alkalmazott eljárás logikus továbbfejlesztésével elérhető, hogy a rangsorolt réteg tipikus helyzetek számszerű mérlegelése — periódusonként vagy korcsoportonként — egész (rekonstruált) nemzedékben történjék. Ez esetben a nemzedékközi rétegeltérések nemcsak távolságokat, hanem gyorsulási koefficiensekkel kifejezhető **irányzatot** is mutatnak. Példaként utalunk arra, hogy Csákiigorbón — a helybenlakók és elvándoroltak egyesítésével képzett egész népességben — a 45 évnél fiatalabb migrációs készsége két és félszer nagyobb, mint a náluk idősebbeké. A 65 éven aluli évjáratokban (tízéves korosztályok szerint) a fiatalabbak mozgékonyságának gyorsulási tendenciája (az „elvándorolt per helybenlakó” hányados): 0,42—0,59—0,79—1,11—1,79. Az iskolai képezésnek az átrétegződésre gyakorolt gyorsító hatása 45 éven alul átlag tízszer nagyobb, mint az idősebbeknél. Ha egységnek a 45 évnél idősebb munkavállalók „képesített per nem képesített” hányadosát vesszük, a fiatalabbak soron következő tízéves korosztályaiban a minősített átrétegződés gyorsulási indexe: 5,2—10,8—15.

A „demográfiai alap kiszélesítésé”-vel teljessé vált nemzedéki tagozatok analízisében lényegileg ugyanaz a módszertani elv érvényesül, amely a kortárs demográfiát — a nemzedék fogalmának általánosításával — a **kohorsz-népesség** kategóriájának bevezetésére hívta fel.

Reprodukciós számításokban és népességi modellekben nem egy demográfiai mérték (így generációs távolság, házassági tartam), valamint korszecifikus mutatók utalnak a nemzedék differenciális szerepére a népesség fejlődésében. A **kohorsz** („valamely meghatározott — népmozgalmi — eseményt egyidőben megért emberek összessége”) — mint a demográfiai kutatást eszközlő számítási forma — továbbmegy, s a népességleíró idősorokat specifikus nemzedéki összetevőkre bontja fel.

**AZ 1910-BEN KELETKEZŐ SZÜLETÉSI KOHORSZ HELYZETE
A PERIÓDUSONKÉNT MEGÁLLAPÍTOTT KORCSOPORTOK HÁLÓZATÁBAN**

Az egyidőben (például 1910-ben) születettek „kohorsza” közvetlen kapcsolatot hoz létre a különböző periódusokban megállapított — a vázlaton I, J, K és L betűkkel jelzett — korcsoportok között, amelyek periódusról periódusra származási-származtatási viszonyban állnak egymással, tehát korosztályt alkotnak. Egy adott időpontban (például 1940-ben) a kohorsz jellege a hozzá tartozó korosztály (az akkor 30 évesek) demográfiai múltjától, soktényezős előtörténetétől függ. Mindenképp más múltja van annak, aki az első világháborúval nőtt bele az életbe („H”), mint annak, akit a nagy világválság érlelt („J”) vagy akit a második világháború időszakában formált („M”).

A születési, házassági, iskolai, munkavállalási, elvándorlási vagy más kohorszok kijelölésével a kutató megindokolt munkahipotézise az, hogy a szóban forgó nemzedék tagjai a náluk idősebb vagy fiatalabb korosztálytól **eltérően** reagálnak az idő függvényében megjelenő és alakító hatású tényezők befolyására. A nemzedéki analízis mindig a **társadalmi-gazdasági determinánsok** megközelítését is jelenti; ezért fontosak a teljes nemzedéki rendszerek, a társadalomkutatás szempontjából megtárgyalt népesség-rekonstrukció eredményei.